

TÜRK DİLLERİNDE BİRLEŞİK EYLEM MESELESİ

FERHAD R. ZEYNALOV

Birleşik eylem meselesi yalnız türkolojide değil, hem de genel dilcilikte çözümünü bekleyen tartışmalı problemlerdendir. Bugüne kadar birleşik eylemlerin sınırı, buraya dahil olan eleman parçalarının özüyle ilgili genel bir fikir yoktur.

Birleşik eylemlerin meydana gelmesi süreci bilindiği gibi birleşik söz öğretiminden¹ dışarı çıkmıyor ve çıkmamalıdır. Fakat yazık ki, ayrı ayrı Türk dillerinin birleşik eylemleri adlandırılırken bu konu unutulmakta, çok hallerde de her hangi iki (ve daha çok) kelime zenginliği, birleşik eylemleri adlandırmak için temel olarak alınmaktadır.

Tam zamanında kayd etmeliyiz ki, Türk dillerinin gramer yapısında birleşik kelimeler daha önemli yer alır. Şöyle ki, Türk dillerinde eylem yaratıcılığı sürecinin önemli bir kolunu da analitik yolla kelimelerin yapılması teşkil ediyor.

Türk dillerinde analitik söz dizimi yoluyla fazlaca yeni kelime unsuru birleşik kelimeler olarak biçimlenir; bu, dillerin kelime hazinesini hayli zenginleştirir. Böylelikle söyleyebiliriz ki, bütün Türk dillerinde birleşik kelimelerin mahiyeti onların meydana gelmesinin kuralları başka söz dizimi kategorileri, özellikle çeşitli söz takımlarından onları ayıran unsurlar şimdilik türkolojide çözümlenmemiş problemler olarak kalmaktadır.

Birleşik sözün mahiyetini daha doğru anlamak için daha önce onların söz takımlarıyla genel ve farklı taraflarını tayin etmek gerekir. Her iki söz takımı, analitik yolla ve en az iki kelimenin bir araya getirilmesiyle biçimlenir. Birleşik sözlerin meydana gelmesi süreci de aşağı yukarı bu birleşme çizgisinde meydana gelir. Böylelikle bu söz grupları aşağı yukarı birbirlerine benziyor. Gerçekte ise bunlar arasında kesin

1 Bak. Ferhad Zeynalov. «Çağdaş Türk Dilinde Bileşik Sözcükler Sorunu», *Bilimsel Bildiriler* (1972), Ankara 1975, s. 511-517.

farklar mevcuttur. Fikrimizce işte bu ayrıntıları görmeyenler söz takımlarıyla birleşik sözler arasında bağlantı işareti bırakır, öncekileri de kayıtsız şartsız birleşik söz gibi adlandırırlar².

Fikrimizce, bu kategorilere diferensiyal yaklaşmak gerektir. Her şeyden önce söz takımları sentaks, birleşik sözler ise morfoloji kategorisidir. Doğrudur; her iki birleşmenin tarafları müstakil mânâlı sözlerden ibarettir. Fakat bu birleşmeyi meydana getiren taraflar arasındaki ilişkiler başka başkadır.

Söz takımlarının her iki tarafı takım terkininde kendi lügat mânâlarını tamamiyle muhafaza ediyor, onlar arasında kaynayıp karışmıyor. Tâbiî ki; sonuç olarak, yeni bir söz de ortaya çıkmıyor. Birleşik sözlerde ise durum tamamiyle başkadır. Birleşmeyi meydana getiren taraflar önceki kendi mânâlarını kaydederek çok zaman bu anlamlara bağlı yeni bir lügat unsuru meydana getirir.

Bu bakımdan aşağıdaki örneklere dikkat edelim :

SÖZ BİRLEŞMELERİ :

gızıl saat, demir gapı, tahta gaşığı, gümüş saat, sarı sünbül, ağ defter, yazı masası, sahil bağı, mekteb müdürü, tere yağı, uşag paltarı, evin gapısı, gongunun divanı; osmanlı kadın, japon gültü, iyi komşu, kötü arkadaş, eski şarap, cahil doktor, güzel kadın, dar yol, güzel köpek, soğuk su, para çantası, kalem kutusu, sebze bahçesi, gece bekçisi, çoğunun elbisesi, Hasanın kayını, komşunun duvarı vb.

BİRLEŞİK SÖZ :

istiot, günebağan, hoşbeht, hoşgedem, gozbel, çaşıb galmag, coşub daşmag, uçub getmek, gaynayıb garişmag, gelip çıhmag; kırkayak, ayak-kabı, kuşpalazı, karatavuk, sivrisinek, kızılırmak, hanımeli, Çanakkale, imambayıldı, karnıyarık, koşup durmak, basıp geçmek vb.

Çağdaş Türk dillerinin çoğunlukla, Azerbaycan dilbilgisinde özellikle, iki ve daha çok sözün birleşmesini birleşik söz bölükleri gibi kabul etmek isteği daha çok kuvvetlidir. Tabii böyle yazan dilciler birleşik zamirleri heç kes, heç kim, heç ne, kim ise, bir kes, ne ise, her kes, her ne, her kim şeklinde gösteriyorlar.

2 Bak. A. Elekberli. *Müasir Azerbaycan Dilinde Bileşik Eylemler* (Dissertasiya), Bakı, 1961.

BİRLEŞİK SAYILAR :

on beş, elli atı, yüz yetmiş beş, min dogguz yüz seksen bir, iki milyon iki yüz elli min veya birleşik yardımcı söz bölükleri (edatlar) ve yahud da ki, veya, buna göre, bundan dolayı, asılı olarak, elagedar olarak, deydene göre, daha da, şübhesiz ki, belke de gibi gruplara ayrılırlar³.

Tam zamanında yardımcı söz bölüklerinin terkinde birleşik söz grubunun farklılaşmasına âit münasebetleri belirtmek isteriz. Bilindiği gibi, yardımcı söz bölüklerinin meydana geliş yolu, başlıca kısımlardan tamamıyla ayrılır. Şayet esas söz bölükleri söz dizimi ve analitik yolla (türemiş ve birleşik sözler) meydana gelirse, yardımcı söz bölükleri esas söz bölüklerinden kendi kelime hazinesinin mânalarını daraltmak (daha sonra kaybetmek) ve söz dizimi görevlerini değiştirmekle tecrid olunur. İşte onları yapılaşlarına göre ayırmak dilin mantığına büsbütün aykırı olmaktadır.

Şöyle ki, onlar çeşitli kelime yapma eklerinin ilâvesi ve müstakil sözlerin kaynayıp karışması yoluyla yapılmıyor. Demek ki; burada yardımcı söz bölüklerinin türemiş ve birleşik çeşitlerinden bahsetmek de imkânsızdır.

Yardımcı söz bölüklerinin terkinde birleşik söz grubunun ayrılmasının sebeplerinden birisi de o olmuştur ki; bu söz gruplarının (edatların) söz dizimi görevini taşıyan araçları da, belli başlı yardımcı söz bölükleri gibi kabul edilmiş ve birleşik yardımcı söz bölükleri gibi adlandırılmışlardır. deyilene göre, mene ele gelir ki, ona göre, ondan ötrü, bundan dolayı vb.

Çağdaş Türk dillerinde⁴ eylemlerin terkinin adlandırılması ciddi tartışmalara yol açıyor. Eylemlerde Türk sistemli dillerin önemli belirtilerinden biri olan analitik özellikler daha çok muhafaza olunduğundan, burada analitik eylemlerin çeşitli varyantları yayılmıştır. Başka türlü söylersek; eylemlerin terkininden istenildiği kadar iki ve daha çok sözden mürekkep birleşmeler diğer söz bölüklerine rağmen gereğinden

3 Bak. M. Kazem - bek. *Obşaya gramatika turesko-tatarskogo yazıka*, Kazan, 1846; T.N. Gencan. *Dilbilgisi*, İstanbul, 1971; M. Ergin. *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1972; M. Hüseyinzade. *Müasir Azerbaycan Dili*, Bâkı, 1973; T. Banguoğlu. *Türkçenin Grameri*, İstanbul, 1974; 1976, *Müasir Azerbaycan Dili*, II, Bâkı, 1980.

4 M. Kazem - bek. *Grammatika Turesko-Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1839, s. 408.

fazladır. Bizce bu birleşmelerin hepsine aynı gözle bakmak, onları birleşik eylem gibi adlandırmak doğru değildir.

Yukarıda kayd ettiğimiz gibi, birleşik eylemleri, birleşik söz söyleyişine esas alınarak adlandırmak gerekir.

Başka söz bölüklerinde olduğu gibi, analitik eylemlerin başka sözle her hangi iki sözün (içinde eylem olan) birleşmesi de bileşik eylem değildir. Bunlara rağmen ciddiyetle söyleyebiliriz ki, bütün Türk dillerinde iki ve daha çok sözün birleşmesi, birleşik eylemi tayin etmek için esas alınır.

Örnek :

yardım etmek, elde etmek, ileri gelmek, dışarı çıkmak, karşı durmak, hoşuna gitmek, gözü tutmak, yakayı kurtarmak⁵; teklif kılmak, yahşi bolmak, at koymak, yardım bermek, iş işlemek, ezab çekmek, kol koymak, cevap vermek⁶, keyik bol, sav-salamat, bol, tesir et, dem al, kulak sal, tayak deye, guam deye, adceline ucet, ulla tut, biraz aş⁷, teşdik kıldı (boldi), ketten edi⁸, çirim et, kabul et, erk ber, tamaşa bol, satın al, tınc al, baş ur⁹, mecbur et, gulak as, hayış et, bölek-bölek etmek, dost bol, mu-gallım bol, az bolmak, yagşı gör, emele gel, içesi gelyer, salam bermeh, cogai bermek, garşı çıkmak, boyun egmek, sap atmak, at goymak¹⁰, tamkı tart - papiros çek, un tart, os al-öc al, inçi al-evlen-arvad al, kol sal-gol çek¹¹, kümet etu, cerdem etu, kün kör, göz sal¹², heyran olmak, yad olmak, iş kılmok, cana tartmak, kün körmek, zede bolmak, zar bolmak, yahşi körmek, dert tartmak, hökm sürmek, boy bermek, hörmek kılmak, vay salmak¹³, yardım itü, ikrar itü, citek çekek itü, yük itü, kabul itü, eş kılı, yük bulu, kön kurü, yul sabu, baş küterü, baş tartu, yul kuyu, eşke aşuru, ayak çalu, kür buyau, pır tuzu¹⁴ ant et, namaz ette, tas et, umut et, koz kıddaki bol, sak bol, akıl-balık bol, tamga sal, kulak sal, kol sal, yulg-

5 A.N. Kononov. *Grammatika Sovremennogo Tureskogo Literaturnogo Yazıka*, M.L, 1956, s. 263.

6 A.N. Kononov. *Grammatika Sovremennogo Uzbekskego Literaturnogo Yazıka*, M-L, 1960, s. 259.

7 N.A. Baskakov. *Karakalpakskiy Yazık*, II, M., 1952, s. 323.

8 *Uzbek Tili Grammatikası*, I, Taşkent, 1975, s. 371.

9 K.M. Musayev. *Grammatika Karaimskogo Yazıka*, M., 1964, s. 241.

10 *Hezirki Zaman Türkmen Dili*, Aşkabad, 1960, s. 354.

11 *Grammatika Hakaskogo Yazıka*, M., 1975, s. 171.

12 *Sovremennyy Kazahskiy Yazık*, Alma - Ata, 1962, s. 272.

13 *Hazırki Zaman Uygur Tili*, Almuta, 1966, s. 180.

14 *Hezerge Tatar Edebi Tele*, Kazan, 1965, s. 227.

yu al, akıl al, akıl ber, es ber, nizamga sal, kol koy, auu aç, koz aç, umut yaz, kara ur, kezkisesbur¹⁵ vb.

Aynı durumu biz, çağdaş Azerbaycan ve Türk dillerinin birleşik eylemleri hakkında yazılmış eserlerinde de görüyoruz. Burada birleşik eylemlerin sınırı daha da genişletilmiştir. Söyleyebiliriz ki, analitik yolla yapılan bütün eylem biçimleri kayıtsız şartsız birleşik eylem gibi adlandırılabilir.

Örnek :

Geler idi, gelir imiş, gelmedi idi, gelirmiş, dahil et, hazır ol, gebul ele, sad olar, hoş olar, pis olar, yahşı olar, bihuş olur, dahil et, gele bildim, yaza bilmişdir, oğuya bilecekdir, baş çıharmag, göz goymag, boyun eymek, baş açmag, gulag asmag, dil tökmek, hoşuna gelmek, başa düşmek, elden düşmek, dilden düşmek, yoldan çıhmag¹⁶, dehşete gelmek, ad goymag, hücum etmek, meğlub olmag, heyat sürmek, ses salmag, yardım göstermek, mübahişe açmag, özüne gelmek, amansız olmag, pört olmag, sahib olmag, razı olmag, gözde-gulagda olmag, yumru-yumru olmag, gardaş olmag, gonşu olmag, gohum olmag, zeng elemek, hürmet elemek, gırıg-gırıg etmek, herbe-zorba gelmek, hede-gorğu gelmek, dile gelmek, fikre getmek, özünden getmek, kasıb düşmek, gorğu çekmek, işi düşmek¹⁷.

Ta eski zamanlardan başlayıp¹⁸ şimdiye kadar Türk dilinin eylemlerinden bahseden eserlerde de Azerbaycan dili, dilbilimi edebiyatında olduğu gibi iki ve daha fazla sözün birleşmesi, birleşik eylem gibi incelenmiştir. Örnek: Yazabilmek, göreceği gelmek, gönül vermek, dört gözle beklemek, vermiş olmak, yorgun düşmek, telefon etmek¹⁹, ağır başlı, ağzı bozuk²⁰, yok et, müteessir bulun, almış olmak, yol almak, şart koşmak, günah işlemek, ayağı sürçütmek²¹, tahrif etmek, göze girmek, boşa çıkmak, başa kakmak, dile düşmek²² vb.

15 *Karaçay-Malkçar Tilni Grammatikası*, Nalçık, 1966, s. 179.

16 *Azerbaycan Dilinin Grammatikası*, Bâkı, 1951, s. 172; M. Hüseyinzade, *Müasir Azerbaycan Dili*, Bâkı, 1973, s. 159.

17 *Müasir Azerbaycan Dili*, II, Bâkı, 1980, s. 222.

18 P. Golderman. *Turetskaya Grammatika*, M., 1877; Jean Deny. *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, İstanbul, 1941.

19 T.N. Gencan, *Dilbilgisi*, İstanbul, 1971, s. 260.

20 M. Engin, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1972, s. 370.

21 T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul, 1974, s. 374.

22 Sevgi Özel, Neşe Atabay, *Sözcük Türleri*, II, Ankara, 1976, s. 79.

Yukarıda adı geçen örneklerden hiç biri mevcut birleşik kelime öğretimine dayandırılmış birleşik eylem sayılamaz. (Kaydettiğimiz edebiyatlarda seyrek de olsa birkaç birleşik eylem kaydediliyor. Biz onları buraya almadık).

Birleşik eylemleri, analitik yolla oluşan çeşitli birleşmelerin içindekilerden ayırmak için birkaç ana prensibe dayanmak gerekiyor. Evvelâ, birleşik eylemlerden her kısmın ayrı ayrı müstakil anlamı olmalı. Her iki taraf eylem olarak karışmalı ve tek bir mefhum oluşturmalı. Böyle olduğunda, çeşitli terkibî eylemler, eylemli birleşmeler, tasvirî eylem şekilleri bu gruba dahil olamaz. Aynı zamanda bu sabit olmıyan kelime eylem birleşmeleriyle beraber; iş, durum ve hareket bildiren eylemlere tek cins karşılık olan pek çok sabit kelime (eylem) birleşmeleri de birleşik eylem grubundan dışarıda kalmış olur.

Çağdaş Türk dillerinde birleşik kelimelerin terkihi daha çok terkibî kelimeler hesabına genişletilmiştir. Bu gruptan olan kelime takımlarının çoğu cümle unsuru gibi birleşik olabilir. Fakat buna rağmen onları birleşik mefhum oluşturamıyor. Onların birinci kısımları çoğu hallerde alınma eylem saymak doğru değildir. Bu gruptan olan kelime birleşmeleri yeni kelimelerden ibaret olur. Bu bakımdan şu birleşmeleri gözden geçirelim :

Kömek etmek, negl etmek, söhbet etmek, oğumağa başlamag, oğuya bilmek, yazmağa başlamag, yaza bilmek (Azeri); çopançılık etmek, bağçılık etmek, harap etmek (Türkmen); kömeh et, jerdem et, kızmet et (Kazak); temin etmek, hörmet etmek (Uygur); yardım itü, kabul itü (Tatar) rica etmek, yapa bilmek, göre bilmek, düşüne bilmek, anlata bilmek vb.

Yukarıda adı geçen örneklerde et-, bil-, başla- yardımcı fiilleri kendisinden önce gelen adlara yeni bir anlam katmıyor. Onlarla bir arada yeni bir kelime - lûgatî birim oluşturamıyor. Buna göre; aynı birleşmeleri birleşik değil, terkibî eylemler şeklinde adlandırmak maksada çok daha uygun olurdu. Aynı kelimeleri ol- yardımcı eylemini adlarla birleştirdiğimizde oluşturduğu birleşmeler için de söylemek mümkündür.

Meselâ :

Gonuş olmag, tanış olmag, ayıg olmag, hoş olmag, müteessir olmag, mehv olmag (Azeri), adam bol, baratın bol, barmak bol (Kazak), gıska bolmak, uzun bolmak (Türkmen); azat bol, hazır bol (Gagauz); gelin olmak, baba olmak (Türk) vb.

ol- yardımcı eyleminin çeşitli eylem şekilleriyle birleşmesiyle de birleşik eylem oluşmuyor. Burada iş, hal ve hareketin sürekliliği, bir defalığı, anılığı, bitip veya bitmemesi prosesi tasvir yoluyla tahlil ediliyor, bir çeşit tarz anlayışı yaradır.

Adlarla birleştiğinde olduğu gibi, burada ol- yardımcı eylemi kendisinden önceki eylemi hiç bir yönden tamamlamıyor, ikisi bir arada yeni bir lügavî birimi ortaya çıkarmıyor.

Bu gruptan olan birleşmeler türkolojide tasvirî eylem şekilleri olarak adlandırılıyor. (Gerçekte onlar da terkiбі eylemlerdir).

gelmiş olsun /olun/olar/olsag/olsanız/olsalar, gelecek olsanız, geler olsam, oğmuş oldular, yazmış olasınız, geder olduğ, gedesi olsanız (Azeri); kilgen bula, söylegen bulgan, citeşerge bula (Tatar), olmagçı bulgan, kurganday bulaman (Özbek); beretın boldu, túsındırngen boldı (Gazah); gırcək bolyar, yazan bolyar, eşitmecek bolyar (Türkmen); keter bolsam, barar bolsam (Uygur), işleycek olarsınız, urenmiş olerız (Gagauz); gitmiş olan, unutulmuş olan, gelmemiş olan, yapılmamış olan, yapılacak olan (Türk) v.b.

Çağdaş Türk dillerinde birleşmelerin hem 1'ci, hem de 2'ci kısmına kuvvetlendirici, detaylaştırıcı kelime (koşma, yardımcı fiil, ek eylemler vb.) eklenebilir. Meselâ : gorhan kimi oldu, olmamış olsa idi, getmiş olsa imiş (Azeri); kelgan bulsa edi (Özbek); sağısken bolsam eken (Gazah) vb. Böyle birleşme çağdaş Türk dilinde daha çok yayılmıştır. Meselâ: Unutur gibi oluyoruz, tutmuş gibi oldu, tutmamış olduğum halde, dönmek üzre olduğumuz vb. Örneklerden de görüldüğü gibi bu birleşmelerde de tek bir mefhum oluşmuyor, hareket hakkındaki anlam, tasvir yoluyla veriliyor; burada ancak yeni gramer anlam oluşmasından bahsediliyor. Türk dillerinin çoğunda idi, imiş, iken, ise nâtamam eylemlerinin hem ad hem de eylemlerle birleşen şekilleri birleşik eylemler gibi sıralanıyor. Gerçekte ise bu birleşmelerin 2'ci kısımları hiçbir bağımsız anlama malik olmadığından kendisinden önce gelen ad ve eylemlerle birlikte yeni bir mefhum oluşturamıyor, onlar ancak kelimeler arasında belirli ilgiler kurarak bağlama rolü oynuyor., geçmiş zaman anlamı, kimi zaman da gerçeklik modal anlamı oluşturuyor²³.

Biz bu gruptan olan birleşmeleri analitik²⁴ eylemler gibi tahlil etmeği daha doğru buluyoruz.

23 Bak. Z.I. Budagova. «K voprosu o slojnih glagolah v tyurkskih yazıkah», *Voprosı Türkologii*, Baku, 1971.

24 A.A. Yuldaşev. *Analitiçeskiye formı glagola v Tyurkskih yazıkah*, M., 1965.

Aşağıdaki örneklere bakalım :

muellim idi, merd idi, güzel idi, benim idi, tez idi, sonraydı, oğmuşdug, demişdiniz, görmüşdü, gelerken, gederken, alarken (Azeri); okuv-cıdı, mugallımdı, yigirmisidi, yigitdi, etdi, erdi, yatıpdı, geynipdi, okaber-medi (Türkmen); ketib edi, keryub edi (Garaçay-Balhar); aytar ed. (Gazağ); keler edim, barar edi, kelmes edi (Uygur); almıştım, vermiştin, gitmişti, aldıydı, yazdıydı, seslediyydi (Gagauz); bermes emiş, eyter emişler, kuriner emiş, kilgen eken eyter eken (Özbek); güzel idi, insan idi, yazmıştım, olmuştu, yapardım, evde imiş, yakmakta isem, yazmakta iken, yazmakta imiş (Türk) vb. Tarihen; idi, imiş, iken nâtamam eylemleri tam anlamlı eylemler olup, şimdikinden farklı birleşmeler türetmeğe yaramıştır.

Tam o vakitler de onlar yüklem görevini görüp kendisinden önce gelen kelimeyle - tümleçle birleşerek, belirli hareket anlamı aksettirmiş ve zaman geçtikçe bir çeşit sabitleşmeye başlamışlardır. Şimdi çağdaş Türk dillerinin çoğunda bu yardımcı eylemler kelimeye bitişik halde, bir tür ekleşmiş durumunda kullanılır, esasen gerçeklik modal çalarlığı aksettirmekle olayı, oluşu geçmiş zamana ait kılmağa yarar. Tam terkiбі eylemlerin çoğunun aksettiği anlamlar şimdi sözdizimi yoluyla oluşabilir.

Meselâ :

tesdig etmek - tesdiglemek, harab etmek - harablamag, ireli getmek-irelilemek, rahat olmag-rahatlamag, rengli etmek-renglemek (Azeri); nogta etdik - noctaladık, bag etdi - bağladı, analiz etmek-analizlemek (Türkmen) vb.

Çağdaş Türk dillerinden tamamlanmamış eylemler, özellikle yardımcı eyleme dönüşen etmek eylemek, kılmak ve olmak eylemleri artık soyutluk aksettiren anlamları tamamen daralıyor, gramerleşip, eylem yapan ekler düzeyinde kelime yapma aracına çevriliyor²⁵.

Yukarıda belirttiğimiz ad ve eylem takımları her açıdan sırf fiilî takımlara benziyor²⁶. Aşağıdaki örneklere göz atalım : kömek etmek - su gaynatmag, yahın bilmek - ev tikmek, yahın bilmek - ev bezemek. Bunu aynen her iki tarafı eylem olan ... danışmalı olan, yeyeri olmag, gedesi oldug, gözlemeli oldular, döyülmüş olsaydılar vb. Meraklı yön şu ki, bu birleşmeleri birleşik saymayan araştırmacılar nedense aynı

25 Bak. E.V. Sevortyan. *Slovaobrazovaniye v tyurkskih yazıkah*, Sb. «Issledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskih yazıkov» II, M., 1956.

26 Y. Seyidov. *Azerbaycan edebi dilinde sözbirleşmeleri*, Bakı, 1966.

yolla (olmak eylemi katılmakla) yaranan ad eylem birleşmelerini birleşik sayıyorlar²⁷. Gardaş olmag, yoldaş olmag, dost olmag, gonşu olmag, gohum olmag.

Eğer bunlar (ad+eylem) birleşik eylem sayılabilirse, onda eylem+eylem birleşmelerini de birleşik eylem hesap etmek gerekmektedir (gerçekte ise her iki grup terkiбі eylemlerdir).

Yukarıda kaydettiğimiz analitik - terkiбі eylem şekillerini oluşturan tarafların her ikisi ayrı ayrı hangi anlamı aksettiriyorsa (yardımcı ve tamamlanmamış eylemlerde ise bu anlam ya tamamıyla kaybolup ve yahut çok daralmış), birleşme içinde de muhafaza-olunur ve yeni bir leksik birim - leksem meydana gelmiyor. Burada ortaya çıkan yeni anlam çalarlığı tasvir yoluyla tesbit olunuyor ki, bütün kelime birleşmelerinde biz bunun tanığı oluyoruz. Türkoloji edebiyatında birleşik eylemlerin içerisine mecaz anlam kazanmış deyim birimlerini, mecazî deyimleri de dahil etmek eğimi daha güçlüdür. Doğrudur, görünüşçe birleşik sözcükle mecazî deyimlerin oluşma usulleri açıktır. Onların her ikisi (biz türlü söz bölüklerinin terkiбинde bu durumu gözlüyoruz) kelime birleşmesi şeklinde biçimleniyor. Başka türlü söylersek; onlardan (kelime birleşmelerinden) ayrılıyor. Fakat bütün kelime birleşmelerini birleşik kelime olmadığı gibi, deyim birimleri-mecazî deyimler de birleşik kelime veyâ birleşik eylem sayılamaz. Deyim birimleri kelime birleşmesine oranla birleşik kelimelere (öylece de birleşik eylemlere) daha yakındır. Fakat onlar daha çok mecazî anlam kazanıyor, dilbiliminin başka bir bölümünün (deyimlerin) inceleme konusuna çevriliyor. Biz ne hakla «gözüm senden su içmir», «başına hava gelmek», «gözden perde asmag», «gulag asmag», «elden düşmek», «dilden düşmek», «dil tökmek», «könlünü almag», «ağına batmag», «abırdan salmag», «başa düşmemek», «göz deymek», «üreyi gopmag», «başdan elemek»; yakayı kurtarmak, «dile düşmek», baştan çıkmak vb. gruptan olan sabit birleşmeleri eylem sayabiliriz?

Çağdaş Türk dillerinde sabit kelime birleşmelerinin (mecazî deyimlerin çeşitlerinin) birçok hallerde karşılığı olur. Bu durumda biz yukarıda kaydettiğimiz sabit birleşmelerin eylem karşılığında bahsedebiliriz. Meselâ : gulag asmag - dinlemek, elden düşmek - yorulmag, könlünü almag - ovundurmag, başa düşmek - anlamag vb.

mek, keçmek, çıhmag, başlamag, oturmağ, yürümeğ, galmag, daşmag, yağmag, oturmağ vb. (Azeri) durmak, oturmak, gelmek, girmek, yörmek, gurtarmak, başlamak, otırmak, barmak, gitmek, bermek, galmak, geçmek, çıkmak, goymak, yatmak, bilmek, vb. (Türkmen) ; savmak, dökmeğ, içmek, çekmek, usanmak, çizmek, savurmak, kavurmak, tutmak, gelmek gitmek, satmak, vb. (Türk).

Kendi yalın anlamını bu kadar azaltan bağ eylemi (esasen -ıp ekli) şekilleriyle birleşerek bu eylemler hareketin başlamasını sürekliliğini, hareketin prose ve yönünü, devamlılığını, aniliğini, bitip bitmemesini, modallık çeşitleri, mümkünlik ve imkânsızlık, aldırılmazlık durumlarını aktettiren birleşik eylemler türetmeye yarar.

Çağdaş Türk dillerinde mevcut olan birleşik eylemleri aşağıdaki gibi guruplaştırmak gerekir :

1. Hareketin başlamasını, devam etmesini ve yönünü bildiren birleşik eylemler.
2. Hareketin sürekliliğini, aniliğini, devamlılığını bildiren birleşik eylemler.
3. Hareketin sınırını, bitmesini bildiren birleşik eylemler.
4. Hareketin tekrarını ve genelleştirme anlayışını bildiren birleşik eylemler.

Hareketin başlamasını, devam etmesini ve yönünü bildiren birleşik eylemler.

Çağdaş Türk dillerinde bu gruptan olan birleşik eylemler esasen getmek, gelmek, yaramag, durmag, barmag, eylemlerinin yardımıyla türetilir.

Meselâ :

Gelib çıhmag, gedib çıhmag, çıhib getmek, aparıh çıharmag, süzüb getmek, süzüb gelmek, ahib getmek, ahib gelmek (Azeri) ; uçup gelmek, berip gelmek, gepleşip gelmek, görüp çıkmak, barlap çıkmak, zınılıp gitmek (Türkmen) ; sunup ketmeh, köyüp ketmeh, çikip ketmek keçip ketmek (Uygur) ; ötüp gitmek, geçip gitmek, oynayıp durmak (Türk).

HAREKETİN SÜREKLİLİĞİNİ VE ANILIĞINI BİLDİREN BİRLEŞİK EYLEMLER

Bu gruptan olan birleşik eylemler daha çok a, e, ê, ç, ı, i, u, ü, ekli bağ eylemlerin katılmasıyla türetilir.

Meselâ : yörebermek, iyibermek, gifebermek (Türkmen); örtü vermek, gelivermek, yazadurmak, bekleyedurmak, çıkagelmek, koşupdurmak, alıkoymak vb. (Türk).

HAREKETİN SINIRINI, BİTMESİNİ BİLDİREN BİRLEŞİK EYLEMLER

Bu gruptan olan birleşik eylemler esasen gurtarmag, galmag, geçmek, bitmek, batmag, getmek, durmag, çatmag, yetişmek,, eylemleri ile oluşur.

Meselâ :

Tikib gurtarmag, deyib bitirmek, işlenib bitmek, tükenib bitmek, gurtarıb getmek, itib batmag, yoğ olub getmek (Azeri); durup geçmek, aydıp gurtarmak, durup geçmek, donup galmak, sırlıp gitmek, görüp çıkmak, tüydün çıkmak, seredeşip goymak, geçirilip gurtarılmak (Türkmen) Silip süpürmek, bitip tükenmek, basıp kesmek, yalvarıp yakmak, yapıp durmak, dönüp kalkmak. (Türk) : çikip ketmek, ötüp ketmek, keçip ketmek (Uygur)

— Ondandır ki, iki tahtada eyleşib goçları kelle-kelleye getirdiyi eyyam *ötüb-keçib* (B. Bayramov); O, gızına yakınlaşdı, gözlerine bahdı, ruhu - hevesi tezlikle *dağılıb-getdi* (B. Bayramov); Ol öz aytcak zadını *aydıp gutardı* (Türkmen) vb.

HAREKETİN TEKRARINI VE GENELLEŞTİRME ANLAYIŞINI BİLDİREN BİRLEŞİK EYLEMLER

Bu gruptan olan eylemlerin tarafları eş hukuklu olduğu gibi, hem de birbirleriyle anlamdaş karakteri olur:

Meselâ :

Aşıb-daşbag, saralıb-solmag, alavlanıb-yanmag, ahtarıb-tapmag, ölçüb-biçmek, yıhıb-dağıtmag, çalışıb-çapalamag, yahıb-yandırmag, bezenib-düzenmek, gızarıb-bozarmag (Azeri); saralıp solmak, sarınıp sar-malanmak (Türk).

— Çiyelek naz eleyen teher oldu, *ezilib-büzüldü* (B. Bayramov); selim yaş ahıdına geder güldü, gabağa çıkmış göbeyin *sığaldayıb ohşadı* (B. Bayramov); Zernişan kişinin halındaki fenalığı hesaba almadan, keren-keren *gızarıb-ağardı* (B. Bayramov); Bu sözleri eşiden Aşır duran erinde *donup galdı* (Türkmen) vb.

Çağdaş Türk yazı dilinde diğer Oğuz grubu dillerinde seyrek görülen birleşik eylem biçimleri kullanılmaktadır. Burada a, e, ı, i, u, ü, ekleriyle oluşan bağ eylemlerle eylem birleşmeleri de birleşik eylem türetebilir.

Meselâ : baka kalmak, şaşa kalmak, dona kalmak, yazıvermek, ölü-verdi, gelivermek, söyleyi vermek, kaldırı vermek, açı vermek, çıka gelmek vb.

Bu şekillere çağdaş Türkmen dilinde de çok seyrek hallerde rastlanır. Meselâ : geleversin, gidereyin.

Çağdaş Azerbaycan dilinde -a/-e ekli bağ eylemleri seyrek hallerde kullanılan türleri olmadığından (buna ancak Oğuzlarda rastlanır baha galdı), onlar birleşik eylemlerin türetilmesine katlanmıyor.

Azerbaycan dilinde -a/-e ekli bağ eylemlerin çift türleri sık sık görülüyor.

Meselâ :

Hidayet danışmagdan çoğ tentidi, nefesi boğazına ilişe-ilişe geldi, *kesme-kesme* çıhdı (B. Bayramov) : Güleyşenin illerden sonra teze hevesle döyünen üreyi indi ele şiddet elledi ki, sözleri de *böyük-böyük* çıhdı (B. Bayramov) vb.

Oğuz grubu dillerde birleşik eylemlerin bir kısmı çeşitli zaman ekleriyle oluşan eylemlerden de ibaret olabilir. Meselâ : Sarar dururlar, ağlamış durmuş, yazdı durdu (Türk); dindin, durdun, galar, gelerdi, dier, durarsın (Türkmen).

Birleşik eylemlere ait olan bir özelliği de kayd etmek isteriz. Bizce Türk dillerinde kullanılan bütün bu birleşik eylemler bitişik halde, bir arada yazılmalıdır. Şöye ki, çoğu Türk dillerinde birleşik kelimeleri türeten taraflar ayrı ayrı yazılır. Kimilerinde ise küçük çizgiyle (Azeri), çok az hallerde ise bir arada götürülür (Türk).